

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

A FIGURAE VENERIS A GÖRÖG-RÓMAI VILÁGBAN

A szexualitás ókori története adatokban rendkívül gazdag,¹ a *figurae Veneris*-re, vagyis a szeretkezési testhelyzetekre vonatkozó anyag azonban viszonylag kevésnek mondható. A *figurae Veneris* ókori hagyományát öt forráscsoport alapján rekonstruáljuk:

1. A képzőművészeti alkotások; 2. a szókincskutatás eredményei; 3. az antik erotikus irodalom fennmaradt szövegei és emlékei; 4. az antik orvosi irodalom utalásai és 5. a keresztény antikvitás irodalma alapján. A korai középkorban az alapvető forrásokat ekkoriban a penitencialis tanácsadók, jogi-teológiai munkák és az orvosi-diétetikai írások szolgáltatják.² Az ókorban a Mediterraneum népeinek szerelmi kultúrája, az alapvető szemléletbeli azonosság ellenére, helytől, etnikumtól és kortól függően igen eltérő lehetett. Míg a nagyvárosok légköre kedvezett a szabadosságnak, az elmaradottabb vidékeken és a falvakban nyilván szigorúbb erkölcsök uralkodtak; forrásaink azonban szinte kizárólag a városi élethez, sőt inkább a felsőbb néposztályokhoz köthetők. A Rómához vagy Alexandriához képest kicsi és vidékies görög polisok férfiuralmon alapuló társadalmában a nőnek a szerelmi játékokban is alárendelt szerep juthatott: Krenkel mutatott rá arra, hogy míg Hellasban a képzőművészeti coitus-ábrázolások túlnyomórészt inkább az ún. *a tergo* vagy *a retro* helyzetet mutatják be, a császárkori Rómában az effajta pozitúra képe — a homoszexualitás virágzása és az előnyös térkitöltő funkció ellenére — ritka. Annál gyakoribb viszont az a testhelyzet, amelynek során a hölgy kerekedik felül, s ő irányítja az aktust.³ Mindebből Krenkel a nők római emancipálására következtet.⁴ Coitus-ábrázolások gyakran voltak láthatók vázákön,⁵ lámpákon, falfestményeken,⁶ sőt szarkofágokon is.

¹ F. K. Forber: *The manual of classical erotology*. Paris 1907; *Albert Moll: Handbuch der Sexualwissenschaften*. Leipzig 1912.; *W. A. Krenkel* (Hrsg.): *Erotica antiqua*. Leipzig 1990; *G. Vorberg: Das Geschlechtsleben im Altertum*. Hanau, 1968.

² A kereszténységnek a szexualitással kapcsolatos, elutasító felfogására vonatkozólag I. K. Horn: *Geschlechtsfeindlichkeit in der Gnosis. Versuch einer Zusammenfassung ihrer Motive*. A *Meletemata* c. kötetben *J. Schumacher*. Mannheim 1967, 41 skk.

³ *Krenkel*: i. m. 13 sk. szerint, ha egy testhelyzet az ábrázolásokon gyakorinak bizonyult, még nem volt föltétlenül a valóságban is az; népszerűségét adott esetben esztétikai okok is magyarázhatták. Az *a tergo/retro* helyzet egyébként a görögöknél 41, míg Rómában 15%-ban fordul elő, a lovaglól helyzet viszont Hellasban 20, míg Rómában 40%-ban van jelen.

⁴ Talán Pál apostol is erre utal (I Róm. 26—27): „Asszonyaik a természetes szokást természetellessel váltották föl”.

⁵ SHA v. Heliog. 19, 3: „Vasa deinde centenaria argentea scalpta et nonnulla schematibus libidinosissimis inquinata.” SHA Heliogabalus 19,3. L. még *H. Licht: Sittengeschichte Griechenlands*. Dresden—Zürich 1927, *passim*.

⁶ Pl. Pompeiben, I. A. *Varone: Eroticism in Pompei*. Roma, 2000. Egyéb utalások erotikus képekre: Plin., *Hist. Nat.* 35,17; Prop. II 6,27—30; Ter., *Eun.* 584 skk.

Egyes prostituáltak szobáinak falát is a különféle pozitúrákat ábrázoló képek ékítették, hogy a kliens választ-hasson közülük.⁷

Fontos forrása tárgyunknak a görög-latin szókincs. A görögök több, mint 70 féle kifejezést használtak a coitusra és a különféle szeretkezési manipulációkra. J. N. Adams, G. Vorberg és Pierrugues munkáinak kiegészítője és összegzője, összesen 49 latin, kifejezeten a coitusra voantkozó kifejezést és szót gyűjtött össze.⁸ A szavak, kifejezések némelyike nagyjából meghatározza a testhelyzetet: pl. *futuo*, *pedico*, *irrumo*, *criso* stb., akadnak azonban kifejezeten a testhelyzetre utaló szavak és kifejezések, pl. *incurvo* (Mart. XI 43,5; Apul., Met. IX. 7), *sedeo* (Apul. II. 17), *inclino* (Juv. IX. 26; III. 316; Lucr. II. 243), *pronus* és *supinus* (Catull. 28,9), *pedes tollere* (Cic., Att. II 1,5) *attractis pedibus* (Catull. 15,18), *capite demisso* (Catull. 88,8), *conquinisco* ('ráhajolni', Plaut. Cist. 657) vagy *coxim* (Varro, Men. 471; Apul., Met. III. 1), de ismeretesek a különféle mozgásformákra utaló terminusok is. Adatait Adams a komédiákból, szónoki munkákból, szatírákból és epigrammákból merítette.

Az antikvitás, különösen a Kr. e. 3. és Kr. u. 4. század közti időben gazdag erotikus és pornográf irodalmat hozott létre.⁹ E kétfajta irodalom határai nehezen húzhatók meg, gondoljunk akár Lukianos (*Hetaírikoi dialogoi*, *Lukios*), Apuleius, akár Catullus vagy Martialis munkáira. Az erotikus irodalom szerzői közt a legkiválóbb írók, sőt filozófusok nevét is megtaláljuk: Kritiasét, Stratónét, Theophrastósét, Antisthenését, Kleanthését. A pornográf irodalomhoz nem csak szépirodalmi művek, hanem prostituáltaknak készült tankönyvek is sorolhatók. A Suda-lexikonban említett Pamos vagy Paxamos *Dódekatechnon* címmel írt szeretkezési tankönyvet, amelyben a *Dódekaméchanos* melléknevű Kyréné hetérára utal. Philainis hasonló témájú könyve (*Peri poikilón schématón*), a Kr. e. 3. században született, a samosi Nikó és a lesbosi Kallistraté munkái a Kr. e. 2. századra datálhatók.¹⁰ Az ókorban közismertek voltak Elephantis hetéra könyvei. Elephantis valószínűleg fiktív név. Elephantis *Figurae Veneris* címen ismert, eredetileg görög nyelvű, de már az ókorban latinra fordított, azóta elveszett, illusztrált, verses szeretkezési tankönyvében (Priapeia 4,4; Ovid. Ars. III. 769 sk.; Suet., Tib. 43; Mart. XII. 43,4) a közösülési testhelyzeteket kimerítően tárgyalta. Verssorait Tiberius (Suetonius szerint) a hálószobája falára íratta.¹¹ A *figurae Veneris*-nek a Suda-lexikonban említett másik szakkönyve, egy bizonyos Astyanissa nevű szolgáló munkája, bizonyára már a késő császárkorban született. E könyvek, amelyek talán a Kamaszutrához, az Anangarangához, az Illatos Kerthez vagy éppen Aretiono „Beszélgetési”-hez lehettek hasonlatosak, sajnos egytől-egyig elvesztek — csupán a Suda-lexikon vagy egy-egy véletlen odavetett megjegyzés őrzi emléküket. Paxamos könyvének címéből azonban talán arra következtethetünk, hogy ekkoriban a szeretkezés 12 alaphelyzetét tekintették elfogadottnak.¹²

Az erotikus tankönyvek mellett mai értelemben vett pornográf irodalom is létezett. Ide sorolható Aristeidés (Kr. e. 1. sz.) igen népszerű *Milésziaka* c. borsos novellagyűjteménye, az Athénaioستól több helyütt említett hetéra-irodalom, a parembaléi Eustathios obszcén műve (*Hysminé*),¹³ a *Priapeia* címen

⁷ Gesztelyi Tamás: A gyönyörök forrása. Rubicon. 2. különszám, 12—15.

⁸ J. N. Adams: The Latin sexual vocabulary. London 1982, 193 skk.

⁹ Kiváló összefoglalás P. Englisch: Geschichte der erotischen Literatur Griechenlands und Roms. Anthropophyteia Jahrbuch 10 (1913) 209 skk., ill. Kl. Pauly IV 1060 skk.; G. R. Throop: The lives and verses of Roman erotic writers. Washington Univ. Studies 1 (1914).

¹⁰ Bilderlexikon — Kulturgeschichte. Hrsg. M. Hirschfeld, Wien—Leipzig I (1928) 358 skk.

¹¹ A Tiberiust ért hasonló vádak alkalmasint csak afféle „toposzok” voltak, l. W. A. Krenkel: Sex und politische Biographie. Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock 29 (1980) 65—76. Elephantis és egy bizonyos Lais nevét egyébként Plinius is említi (H. N. 28.23), de ő csak annyit ír róluk, hogy abortív szerekről értekeztek.

¹² A *figurae Veneris* főbb típusairól l. F. C. Forberg: Antonius Panormita: Hermaphroditus, mit Apophoreta. Leipzig, 1908, 194 skk.; a mű magyarul Csehy Zoltán fordításában 2001-ben a szlovákiai Kalligram kiadónál is megjelent.

¹³ Englisch: i. m. (219) szerint „das Schlechteste, was auf uns gekommen ist, und hat nur Interesse wegen der Neigung des Verfassers zur Ausmalung der obszönsten Vorgänge.”

ismert, talán Kr. u. 2. századi epigrammagyűjtemény,¹⁴ Apuleius *Aranyszamara*, az amphipolisi Philippos *Rhodiakája*, Propertius Corinna-versei, Lucilius *Fornix* c. szatírája, Ausonius *Cento Nuptialis* stb. A fennmaradt komédiák szövege viszonylag ártatlan, de tudjuk, hogy előadásukkor a színészek leplezetlenül eljátszották az aktust (Plaut., *Persa* 764 sk.), sőt homoszexuális jelenetekre is sor került. (Az igazi obszcenitás színtere azonban a mimus színpada lehetett.) A pornográf irodalom elterjedtségére utal, hogy olvasását az orvosok az impotencia gyógyszereként is ajánlották (Aet. 11,35; Philostr., *Epist.* 17). Ma már lehetetlen eldönteni, hogy az erotikus tankönyvek mennyire vették figyelembe a nők vágyait és szempontjait; alkalmasint egyáltalán nem: az antikvitás szexuális irodalma egyértelműen férfi központúnak tartható.

Mind a pornográf-erotikus szépirodalommal, mind pedig az említett „tankönyvekkel” rokon Ovidius híres *Ars Amatoria*-ja, amelynek egyik passzusa voltaképpen az egyetlen fennmaradt technikai útmutató tárgyunkban. Itt Ovidius a szeretkezés ezer módja közül csak nyolc pozitúrát említ (III 769–794).¹⁵

A hagyományos testhelyzetek mellett természetesen ismertek voltak bonyolultabb formációk is. Az attikai Nikosthenés (Kr. e. 535–515 közt) vörösalakos ivóedényén például gruppszex látható három résztvevővel. Ez a forma, talán kompozíciós okokból, kifejezetten kedvelt volt az ábrázolásokon.¹⁶ Hasonlóra utal Livius a bacchanáliák kapcsán (39,8; 39,11 sk.; 40,19). A császárkor specialitásai voltak a kettőnél több személy részvételével folytatott aktusok, illetve a *catena* (lánc-szex). Martialis újfajta szeretkezési módon feltalálásáról is értesít, amelyet egy bizonyos Sabellus versekbe is foglalt. A *fellatio*¹⁷ és a *cunnilinctus*¹⁸ szintén gyakran előfordul a szövegekben és ábrázolásokon; igaz, hogy az effajta tevékenységet Rómában szégyenletesnek tekintették. Az epigrammák tanúsága szerint egyébként Rómában az orális és az anális szex általában véve is megalázónak számított! A homoszexuális aktus során alávetett helyzetben volt *pathicus*-t megvetették. A szenátoroknak beiktatásuk előtt esküt is kellett tenniük, hogy a *pathicus* szerepét sohasem játszották, noha magában a homo- vagy biszexualitásban sem a görögök, sem a rómaiak nem találtak általában kivétnevalót.

Az orvosi irodalom — legalábbis, ami fennmaradt belőle — meglepően szemérmes, ha *figurae*-ről ír. Közvetlen javaslatra, ami az ajánlott pozitúrákat illeti, alig találtam példát. Eubios fogamzásgátlásról írott könyve, amely állítólag részletesen írt a testhelyzetekről, sajnos elveszett! (Bizonyos pozitúrákat a 19. századig fogamzásgátlás gyanánt is alkalmaztak.) Galénos azonban (Kühn VI 221; 225; V 912), mikor a szeretkezés utáni testgyakorlást ajánlja, és a mértéktelen nemi élet ártalmairól ír, illetve Celsus (de med. II 1), mikor arra hívja föl figyelmünket, hogy a *concubitus*-nak¹⁹ nem szabad fárasztónak lennie, gyakorlatilag kipipál egy sor kimerítő pozitúrát. Lucretius — orvosi szempontból szól a kérdéstről (IV 1271), amikor a hátulról való közösülést ajánlja, mert így könnyebb a fogamzás. Hippokratés szerint viszont az a legcélravezetőbb, ha a nő szeretkezéskor hanyatt fekszik és fejét hátrahajtja.²⁰ Galénos²¹ még azt is kijelenti, hogy az embernek nem szabad pusztán a gyönyör végett közösülnie. Föltűnő, hogy a görög-római orvosi irodalom a testhelyzeteket egyáltalán nem elemzi abból a szempontból, hogy melyik során szerez-

¹⁴ *Carmina Priapea — Dichtungen und Nachdichtungen an den Gartengott. Griechisch—Lateinisch—Deutsch*, von C. Fischer, Zürich—München, 1978; magyarul: *Priapea. Római erotikus költemények*. Ford.: Fehér Bence. Bp. 2000.

¹⁵ A. Ramirez de Verger: *Figurae Veneris*. Az „Ovid. Werk und Wirkung” c. M. von Albrecht-émlékkönyvben, szerk. W. Schubert (Frankfurt am Main, 1999) 237 skk.

¹⁶ H.-J. Schumann: *Sexualkunde und Sexualmedizin in der klassischen Antike*. München, 1975. 112 sk.

¹⁷ W. A. Krenkel: *Fellatio et irrumatio*. *Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock* 29 (1980) 77 skk.

¹⁸ W. A. Krenkel: *Tonguing*. *Wiss. Zeitschrift der Univ. Rostock* 30 (1981) 37 skk.

¹⁹ Celsus a *coitus* mellett ezt a szót használja: maga a szó (‘együttfekvés’) kizár egy sor pozitúrát.

²⁰ II 632 sk. (ed. Kühn).

²¹ VIII 450 sk. (ed. Kühn).

hető nagyobb élvezet, holott a gyönyörnövelő szerek irodalma ekkoriban igen jelentős volt.²² Ennek a hallgatásnak nyilván az anatómiai ismeretek szűkössége is oka lehetett. (A görögök a klitorisznak az orgazmusban játszott szerepéről tudtak ugyan, de a Gräfenberg-zóna létezéséről például, szemben indiai kollégiáikkal, fogalmuk sem volt.²³

A *figurae Veneris* szemlélete a kereszténység térhódításával alapvetően megváltozott. A kereszténység viszonyát a kérdéshez egyetlen alapelv határozta meg: e szerint mindenfajta nemi érintkezésnek a nemzést kell szolgálnia, hiszen a coitus egyébként még házasságon belül is bűnnek számít. A szeretkezés és a főként a gyönyör teologikus értelmezése már Szent Ágostonnál (*De civitate Dei* XVI 18), jóval később pedig Constantinus Africanusnál²⁴ és Albertus Magnusnál is megtalálható.²⁵ A gyönyör (latin *delectatio, voluptas, patratas*, görög *aphrodisiasmos, hédoné* vagy *epithymia*), amelyet manapság az orgazmussal, illetve az ejakulációval azonosítanak (holott korántsem azonos vele) e keresztény értelmezés szerint tehát isteni adomány, amely a nemzést, a „gyümölcsözöttek és sokasodjatok” isteni parancsának teljesítését szolgálja. Ez azért érdekes, mert egyrészt Augustinus (*De civitate Dei* XIV 21) az eredendő bűnt, a bűnbeesést éppen a gyönyörrel, az első nemi aktussal hozta összefüggésbe, másrészt pedig a keresztény teológiai irodalom hajlamos a gyönyört eleve is bűnnel terhesnek tekinteni. Hieronymus például (347–420) kijelentette, hogy „nincs utálatosabb, mint ha úgy szeretkezel a feleségeddel, mintha a szeretőd lenne”. Gratianus (12. sz.), a „kánonjog atyja”, *Concordantia*-jában egyenest azt írja, hogy noha a nemzés szükséges, különleges gyönyörre (*extraordinaria voluptas*) nincs szükség, sőt a gyönyörteljes ölelés eleve bűnös, sőt természetellenes!²⁶ Szent Ágoston szerint különben is „*omne, quod non est ex fide, peccatum est.*”²⁷ Ráadásul egyes tekintélyek — Albertus Magnus vagy Petrus Lombardus — szerint az eredendő bűnt voltaképpen nem is maga a nemi aktus, hanem a gyönyör örökíti az utódokra.²⁸ Ilyen körülmények között a vallásos keresztény számára a *figurae Veneris* szakirodalmának egyetlen szempontja maradt: hogy az adott testhelyzet a nemzést, mint a nemi élet egyedüli célját, miként segíti elő. A helyzet tehát, Plutarchoshoz képest, aki azt állította, hogy a szeretkezés egyetlen célja a gyönyör, gyökeresen megváltozott.²⁹

²² P. V. Taberner: *Aphrodisiacs*. London and Sydney 1985, 31 ssk. A klitorisz elnevezés egyébként (lat. *landica, nymphe, volva, ara, columella, dulcedo*, gör. *kleitoris, klétoris*) talán a *kleis* ’kulcs, kulcslyuk’ szóból származik, mások szerint L. A. Kraus: *Kritisch-etymologisches medicinisches Lexikon*. Göttingen 1844, 246) a *klétór* ’tanú’ szóval áll kapcsolatban — a latin ’tanú’ = *testis* (’here’) szó mintájára —, mivel aki tanúként esküdött, annak a heréjére kellett tennie a kezét, hogy az eskü utódait is hetedéziglen kösse. A magyar *csikló* kifejezés egyébként nyelvújítási szó, a német „Kitzler” (’kitzen’ ’csiklandozni’) mintájára Bugát Pál terjesztette el.

²³ A Kelet művészetében a *Figurae Veneris* hagyománya igen gazdag: Vatsyayana magyarul is olvasható *Kamasūtra*-ja (3. sz.), majd a középkori Jayadeva *Gíta Góvindája* (12. sz.), az *Anangaranga* Kalyanamallától (15. sz.) a *Keritőnő tanítása* Damódaraguptától, a *Koka Sástra* és a többi indiai szakkönyv több mint 250 különféle szeretkezési módot ismertet különös nevek (elefánttehén, gazella, majom stb.) alatt. Indiában a képzőművészeti anyag is jelentős: Elephanta, Kadzsuráhó és Orissza domborművei is bővelkednek szeretkezésképzőművészetekben. Hasonló, s általában az indiai szakirodalmi előzményekre támaszkodó arab szakkönyvek is ismertek, igaz, csupán a 9–14. századból. Yahya al Israili, Qusta ibn Luka, at-Tusi, at-Tifasi, An-Nefsavi — utóbbi magyarul is megjelent: ford. Kiss Imre, Bp. 1983. Érdekes, hogy az általam hozzáférhető kínai szexirodalomban (*Tőkei F.*) nincs szó sehol kifejezetten a *figurae Veneris*-ről.

²⁴ Constantinus Africanus: *Liber de coitu*. Ed. E. Montero Cartelle, Santiago de Compostella 1983, 76.

²⁵ Albertus Magnus: *Az állatokról*. Bp. 1996, 71.

²⁶ J. A. Brundage: Let me count the ways canonists and theologians contemplate coital positions. *Journal of Medieval History* 10 (1984) 84.

²⁷ Thomae Aquinatis Opera, VII (Parisiis, 1586) 344.

²⁸ Lásd: P. J. Payer: *The bridling of desire. Ideas of sex in the later Middle Ages*. Toronto—Buffalo—London 1993, 53 ssk.

²⁹ Plutarchus: *Moralia...Graece et Latine...Guilielmo Xylandro interprete*. Francofurti, L. Zetzner, 1619. 216.

A teológiai irodalmon kívül a pozitúrák kérdése a 7. századtól a penitenciális, illetve a kánonjogi irodalomban is felbukkan. Noha Damaszkuszi Szent János (675—748) még azt írta, hogy mindenki tetszése szerinti helyzetben szeretkezhet (Migne PG 96,258), liberalizmusával egyedül maradt. A korai penitenciális tanácsadók általában kétféle testhelyzetet tekintettek deviánsnak: az *a retro*-t (hátról, vaginálisan), illetve az *a tergo*-t (a hátról, análisan). Damiani Péter (1007—1072) a „misszionárius” helyzetén kívül minden egyéb pozitúrát természetellenesnek bélyegzett.³⁰ A 11. század közepétől a 13. század végéig a pozitúrák konkrét említése is kimarad a penitenciális irodalomból, ekkor azonban újra bizonyos engedelményeknek lehetünk tanúi: Alexander Halensis (1183—1245) már különös esetekben, pl. kövéreknél engedélyez bizonyos, a szokásostól eltérő testhelyzeteket, s ugyanez olvasható Albertus Magnusnál és Szent Tamásnál is.³¹

A *figurae Veneris*-nek a keresztény időkben akad még egy különös forrása: a korai hitvitázó és hagiografikus irodalom. Már a legkorábbi keresztény szerzőknél felbukkan az a — sajátos módon először éppen a keresztényekkel szemben hangoztatott — vád, hogy a manicheusok, ariánusok és egyéb eretnek szekták titkos gyűlésein szexuális orgiákat rendeznek.³² E sátántisztelettel és rituális gyermekgyilkossággal kapcsolatos orgiák érzékletes leírásakor többször szerepel negatív hangsúllyal az a testhelyzet, amelynek során a nő „meglovagolja” a férfit.³³ E vádak egyébként később a zsidókra, templomosokra, katarokra, albigensekre, adamitákra, majd a boszorkányokra „ruházódtak át”.

Összesfoglalásképp: a szexuális kultúra emlékeit egyetlen kor és társadalom vizsgálatában sem nélkülözhetjük. Az élet e területére vonatkozó kutatások, inkább csak az utolsó húsz esztendőben indulhattak meg. Rengeteg hát e téren a feltáratlan adat, összefüggés. Láthattuk, hogy bár a *figurae Veneris* antik és kora-középkori hagyománya igen sokféle forrásból rekonstruálható, e források szórványos volta, töredékessége és a témára vonatkozó hosszabb szövegek szinte teljes hiánya egyértelmű következtéseket egyelőre alig tesz lehetővé. Írásunkban tehát csupán a tárgy forrásait kívántuk csoportosítani és vázlatosan bemutatni, felkeltve tán azok érdeklődését is, akik hasonló témákról — ahogy Paulus Zacchias írta a 17. században — legföljebb „mélységesen szégyenkezve szólnak”.

³⁰ *Thomas Aquinas*: Summa Theologiae. PL.

³¹ *J. A. Brundage*: i. h. 81 skk.

³² *N. Cohn*: Európa démonai. Bp. 1994, 31. sk. Az idegenek szexuális excessusokkal való vádolása már az ókorban is szokásban volt (pl. Herodotos T 93 sk.; Plaut., Cist. 562 sk. stb.)

³³ Érdekes, hogy nem az *a retro* való közösülést bélyegezték a középkor- és kora újkorban állatnak, hanem ezt a testhelyzetet. A 16. században az ekképpen szeretkező nő boszorkány-gyanúba keveredhetett.